

С.Т. ИМАНБАЕВА*

*педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: imanbaevast@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2767-5476>*

АКАДЕМИК НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВТІҢ ҚАЗАҚСТАН ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Мақалада Немат Келімбетовтің Қазақстан педагогика ғылымының дамуына қосқан еңбектері жан-жақты сараланып беріледі. Қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасу кезеңі Түркі қағанаты тұсынан бастап ешкіммен салыстыруға келмейтін жоғары патриоттық рухта дамығанын ғылыми-зерттеу еңбектерінде нақтыланып берілген. Сақтар және ғұндар дәуіріндегі өмірге келген қаһармандық дастандардың бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ежелгі түркі әдеби жәдігерліктеріне көркемдік дәстүр негізінде талдау жасалған.

Сақтардың қаһармандық, ерлік пен даналықты жыр еткен дастандарын Түркі жұртының тарихи жәдігері «Авестаны», «Алып Ер Тоңға», Томирисің ерліктерін зерттеуші ғалым екені, сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарын, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық әлеуметтік жағдайға сәйкес қаһармандық дастандардың мазмұнына ғылыми талдаулар жүргізгені сараланады. Әл-Фараби, Қожа Ахмет Йассауи, Жүсіп Баласағұн, Абай, т.б. мұраларын, халық ауыз әдебиетіндегі тарихы қилы-қилы заманда сол елді басқарған хандар, ел қорғаған батырлар өмірімен, қазақ халқының көне заманнан бергі негізгі рухани азығы, таусылмас қазынасы, мәдениеті, философиясы ауыз әдебиетін ұрпағына табыстаған бір тума ғұлама екені зерделенеді.

Немат Келімбетов қайталанбас тұлға екені, оның мұралары «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясын іске асыру бүгінгі жаһандандыру үдерісінде, ұлттық идеялардың әлемдік идеялармен өзара сабақтастыру жағдайында құнды пікірі ата салтымызды сақтауға, туған жер мен ел алдындағы перзенттік парызымызды ақтауға шақырады, жастардың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға негізделген іс-шаралар белсенді ойлау қызметінің дамуын, негізгі құндылықтарды және осы заманғы ғылыми дүниетанымды қалыптастыру, олардың сана-сезімінің сенімді және қажетті біліммен толығын, ақыл-ой қабілеті мен білімге құмарлығын дамыту аса жоғары деңгейде іске асыруға қосқан үлес болып табылады.

Ғалымның «Ұлыма хат» атты эссесі әкенің балаға деген өсиеті тұрғысынан берілген бүгінгі отбасын қалыптастыруға байланысты пайдаланатын негізгі тәрбие құралы болып табылатыны зерделенген.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Иманбаева С.Т. Академик Немат Келімбетовтің Қазақстан педагогика ғылымының дамуына қосқан үлесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 140–150.
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.043>

*Cite us correctly:

Imanbaeva S.T. Akademik Nemat Kelimbetovtiñ Qazaqstan pedagogika ғылымның дамуына қосқан үлесі [Contribution of Academician Nemat Kelimbetov to the Development of Pedagogical Science of Kazakhstan] // *Yasaui yniuersitetiniñ habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 140–150.
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.043>

Кілт сөздер: Сақ, ғұн, Түрік қағанаты, патриоттық рух, құндылықтар, қаһармандық дастандар, әдеби жәдігерліктер, көркемдік дәстүр, ұлттық идея, перзенттік парыз, «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясы, интеллектуалды әлеует, ғылыми дүниетаным, ақыл-ой қабілеті.

S.T. Imanbayeva

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: imanbaevast@mail.ru*

Contribution of Academician Nemat Kelimbetov to the Development of Pedagogical Science of Kazakhstan

The article discusses the contribution of Nemat Kelimbetov to the development of pedagogical science in Kazakhstan. The period of formation of the Kazakh nation as a nation was indicated in the research works from the time of the Turkic Khaganate in the spirit of incomparable patriotism. The analysis of the ancient Turkic literary monuments from the heroic epic of Saks and Huns to the period of the Kazakh Khanate is made on the basis of artistic traditions.

Scientific analysis is done to the heroic epics of the Saks and the Huns, the historical epics of the Turkic people Avasta, «Alyp Yer Tonga», «Tomiris», the heroic exploits of Saks and the Huns. He was one of the founders who revealed the spiritual heritage of Al-Farabi, Khoja Akhmed Yassawi, Yusuf Balasagun, the heritage of Abai, the life of the khans who ruled the country in difficult times, the lives of the heroes who defended the country, as well as the main spiritual food, inexhaustible treasures, culture and philosophy of the Kazakh people since the ancient times.

Nemat Kelimbetov is a unique personality and the formation of the intellectual potential of youth is based on him. The scientist's legacy contributes to the development of active thinking, the formation of basic values and a modern scientific worldview, the development of their consciousness with the help of reliable and necessary knowledge, the development of intellectual abilities and the enthusiasm for knowledge at the highest level. The scientist's research as a fundamental contribution of the great heritage of the Turkic people to the education of the modern generation is considered in this article as well. Nemat Kelimbetov, studying the instructive legacy of great scientists, left an indelible legacy to the Kazakh people as a scientist who was able to use his personality and wisdom in upbringing the modern generation.

The scientist's essay «Letter to the Son» is the edification of the father to his son. It is the main educational source in the formation of a modern family.

Keywords: Saks, Huns, Turkic khanate, patriotic spirit, values, heroic epics, literary artifacts, artistic traditions, national idea, children's duty, the idea of «Kazakh Yeli – Mangilik Yel», intellectual potential, scientific worldview, mental abilities.

С.Т. Иманбаева

*доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: imanbaevast@mail.ru*

Вклад академика Немата Келимбетова в развитие педагогической науки Казахстана

В статье рассматривается вклад Немата Келимбетова в развитие педагогической науки в Казахстане. В научно-исследовательских трудах с необыкновенной точностью показано, что становление казахской нации еще со времен Тюркского каганата происходило в духе высокого патриотизма, который не сопоставим с другими нациями. Показано, что история боевого и героического наследия, свойственного менталитету нашего народа уходит корнями

в глубины веков, и даже когда появилась угроза исчезновения народа, повседневная деятельность и образ жизни были направлены на защиту страны, земли.

Анализ древнетюркских литературных памятников от героического эпоса саков и гуннов до периода Казахского ханства сделан на основе художественных традиций. Проведен научный анализ содержания героических эпосов со времен саков и гуннов, исторических эпосов тюркского народа «Авеста», «Алып Ер Тонга», «Томирис», вплоть до героических эпосов времен новой общественно-социальной ситуации Тюркского каганата.

Исследование Немата Келимбетова описывает героические традиции Золотой Орды, раскрывает исторические предпосылки развития и становления героических традиций в тюркской литературе, раскрывает специфику патриотизма тюркских народов, раскрывая содержание героических традиций каждого периода. Исследуется духовное наследие аль-Фараби, Ходжа Ахмеда Ясауи, Юсуфа Баласагуни и Абая, жизнь ханов, правивших страной в трудные времена, жизнь героев, защищавших страну, являющихся неиссякаемой сокровищницей культуры и философии казахского народа с древних времен, завещанное потомкам.

Немат Келимбетов – уникальная личность, в основе которой лежит формирование интеллектуального потенциала молодежи. Наследие ученого способствуют развитию активного мышления, формированию базовых ценностей и современного научного мировоззрения, развитию их сознания с помощью надежных и необходимых знаний, развитию интеллектуальных способностей и увлеченности знаниями на самом высоком уровне. Его наследие способствует реализации идеи «Қазақ елі – Мәңгілік ел», сохранению наших традиций в условиях сегодняшней глобализации; взаимодействию национальных идей с мировыми идеями; формированию интеллектуального потенциала молодежи посредством проведения различных мероприятий, способствующих развитию активной мыслительной деятельности, формированию основных ценностей и современного научного мировоззрения, развитию их сознания с помощью надежных и необходимых знаний – это наш долг перед Родиной.

Эссе ученого «Письмо сыну» является назиданием отца сыну. В статье рассматривается исследование ученого как фундаментальный вклад великого наследия тюркского народа в воспитании современного поколения.

Ключевые слова: сак, гунн, Тюркское ханство, патриотический дух, ценности, героические эпосы, литературные артефакты, художественные традиции, национальная идея, обязанность поколения, идея «Қазақ елі – Мәңгілік ел», интеллектуальный потенциал, научное мировоззрение, умственные способности.

Кіріспе

Қазіргі заман алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – зияткер ұлтты қалыптастыру. Оның негізі – тұлғалар өмірі арқылы бүгінгі егемен еліміздің азаматтарын тәрбиелеу. Өмір атты тылсым кемеде дана, дара да данышпан тұлғалар көптеп табылады. Сол дана тұлғалардың өмірі мен өнегелі ісі тарих толқынында өсіп келе жатқан жас ұрпақтың жан дүниесін қалыптастыруда негізгі орын алары сөзсіз.

Ұлы дала елінде елім деп өткен, ерлігімен ел жадында мәңгіге сақталған ұлы тұлғалар қаншама? Ұлы дала елінің ұрпақтан-ұрпаққа мәңгілікке жалғасқаны осындай ұлы тұлғалардың арқасында емес пе? [1]

Немат Келимбетов – ұлттық ғылымның негізін салған ғұлама ғалымдардың қатарында ұлттық тарих, ұлттық сана, ұлттық мәдениетіміздің дамуын зерттеген, ұлт алдындағы парызын атқарған тұлға. Оның қолтаңбасынан шыққан еңбектері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ұлттық рухани құндылықтар бүгінгі ғылымның алтын қорында негізгі орын алады [2–5].

Негізгі бөлім

Ғалымның еңбектерін зерделейтін болсақ, ғалым өмір сүрген кезеңде әдебиеттану ғылым саласы бойынша зерттеу объектісі болмай келген сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген, түркі жұртының көне мұрасын «Алып ер Тоға», «Оғыз қаған», «Атилла», «Шу батыр», «Ергенекон», «Көк бөрі», т.б. тарихын зерттей отырып, түркі жұрты мен қазақтың батырлық жырлары арасында салыстырмалы талдаулар жүргізіледі. Сонымен қатар, қазақ әдебиеті мұралары Орхон жазба мұраларынан, Құлтегін, Білге қаған және Тоныкөк батырлар тарихымен байланыстыра зерделейді. Қазақ даласына ислам дінінің келуін нақты деректерге сілтемелер бере отырып айқындайды.

Түркі әлемінің ғұламалары Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Иассауидың «Даналық кітабы», Ахмет Иугінекидің «Ақиқат сыйы», т.б. еңбектері жан-жақты талданады. Әбілғазы Бахадурханның «Түркі шежіресі», Захириддин Бабырдың «Бабыр-намесі», Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» көркем шежірелерін әдеби туынды ретінде зерттеп, қазақ шежірелерімен дәстүрлі байланысын нақтылаған.

Немат Келімбетов және ұлттық ерлік дәстүрлері

Ұлан байтақ өлкемізді ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап отырған ұлы дала елінің ерлік дәстүрі ғасырлар бойы еліміздің мәртебесін Ұлы Дала Елін «Мәңгілік Ел» тұғырының биік шыңына көтеріп, тарихи сабақтастықпен жалғасып жатты. Патриотизмнің күре тамыры сақ, ғұн дәуірлерінен, Құлтегін, Тоныкөк, Алтын Орда батыры Ер Едіге, XVI–XVIII ғасырда елі мен жері үшін жан аямай күрескен Жалаңтөс, Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, т.б. бастау алады. Сонымен қатар, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мәдени-рухани мұралар, тастағы жазбалардағы өсиет, нақыл сөздер жас ұрпақ бойындағы ерлік сезімін оятып, туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға игі ықпал етеді.

Ғалымның еңбектерінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ұлттық ерлік дәстүрлері қазақ деген халықтың пайда болуы туралы, қалыптасуына негіз болған ру тайпалар көне заманнан Қазақстанды мекен еткені туралы ғылыми негізделеді.

Қазақ халқының тарихи даму үрдісіне ғылыми-педагогикалық тұрғыда талдау жасайтын болсақ, қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасу кезеңі Түркі қағанаты тұсынан бастап ешкіммен салыстыруға келмейтін жоғары патриоттық рухта дамығанын ғылыми-зерттеу көздерінен айқын аңғарамыз. Халқымыздың менталитетіне тән жауынгерлік және ерлік, тәлім-тәрбиелік мұрасының тарихы өткен ғасырлар қойнауынан басталады. Халықтың жоғалып кету қаупі бір сәт толастамаған сол кездерде де күнделікті іс-әрекеті, тұрмыс салты елін, жерін, арын қорғауға бағытталған.

Халқымыздың дана перзенттері Тоқсарыдан бастап, Құлтегін, Тоныкөктер артына ерліктің өшпес мұрасын қалдырды. Сол кездегі ерлік дәстүрі, жауынгерлік тәрбие ғалымның еңбектерінде негізгі орын алады. Жауынгерлік тәрбие – қазақ халқының көшпелі тіршілігіне байланысты – тұтас қазақ қолының жауынгерлік сипаттағы әзірлігін үзбей ұстауы, елін, жерін, тәуелсіздігін үнемі қорғауға дайын тұруды қамтамасыз ету [6].

Немат Келімбетов – қайталанбас тұлға. Ғалымның «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясын қалыптастыруға қосқан үлесі өте үлкен. Халқымыздың «мақтанатын ұлың болса мақтан», – деген тұжырымынан профессор, аталған идеяларды іске асыру бүгінгі жаһандану үдерісінде, ұлттық идеялардың әлемдік идеялармен өзара сабақтастыру жағдайында құнды пікірі ата салтымызды сақтауға, туған жер мен ел алдындағы перзенттік парызымызды ақтауға шақырады, жастардың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға негізделген іс-шаралар белсенді ойлау қызметінің дамуын, негізгі құндылықтарды және осы заманғы ғылыми дүниетанымды қалыптастыру, олардың сана-сезімінің сенімді және қажетті біліммен толығын, ақыл-ой қабілеті мен білімге құмарлығын дамыту аса жоғары деңгейде іске асыруға қосқан үлес болып табылады.

Сақтар және ғұндар дәуіріндегі өмірге келген қаһармандық дастандардан бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ежелгі түркі әдеби жәдігерліктеріне көркемдік дәстүр негізінде талдау жасалған.

Тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген асыл қазынасын, яғни әдеби мұраларды танып білу – қоғамымыздың әр азаматының рухани жағынан кемелдене түсіп, еліміздің егемендігін нығайта беруге ықпал ететінін жан-жақты саралайды. Әрбір халықтың өмір сүрген мекені, тіршілік еткен жері, өзара қарым-қатынас міндетін атқаратын ана тілі, көркем сөз өнері, өзіндік салт-санасы, әдет-ғұрпы, діні мен ділі болатыны мәлім [4, 3-б.]

Сақтардың қаһармандық дастандарын зерттеуші ғалым

Ғалым сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарында белгілі бір батырды мадақтау немесе оны жоқтау түрінде айтылатын өлең үлгілері, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық-әлеуметтік жағдайға сәйкес қаһармандық дастандардың мазмұнына ғылыми талдаулар жүргізді. Қаһарманды мадақтау немесе жоқтау мүлдем жаңа қоғамдық әлеуметтік мән-мағынаға ие болды. Ерлік жырларында батырды мадақтау яки жоқтау өлеңдерін бұрынғыдай жеке адамға ғана тән емес, бүкіл түркі еліне қарата айту көркемдік дәстүрге айналғанын зерделейді. Жоқтау өлеңдерінің жаңа мағыналық қырлары күшейіп, оның эмоциялық әсерін арттыратын бейнелеу тәсілдері жақсы ашылған. Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель форма болды деп атап көрсетеді [4, 12-б.]. Ғұламаның еңбегінде адамзаттың парыз бен қарыз ұғымдарының мәні ашылып беріледі. Ұлы түркі елінің, ұлы дала халқының адамзаттың дамуына қосқан үлесі айырықша екенін аңғарамыз.

Сақтардың ұлы ерлік, қаһармандық дастаны – «Томирисі» зерттей отырып, елін ішкі және сыртқы жаулардан қорғау үшін жан аямай күрескен ер жүрек әмірші, соғыс өнерін меңгерген қолбасшы, өз халқының қамқоршы көсемі, мейірімді ана екеніне жан-жақты сипаттама береді [4, 19-б.]. Немат Келімбетовтің зерттеулері түркі жұртының ұлы мұраларын бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қосқан іргелі үлес деп бағалаймыз.

Ғалым сақтардың аса құнды дастандарының бірі «Алып Ер Тоңға» мазмұнын зерттей отырып, түркі халықтарының арғы ата-тегі саналатын сақтардың ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған шежіре деректер негізіндегі қаһармандық жырдың да тарихи құндылығын баса көрсетеді [4, 37-б.]. Ұлттық ерлік дәстүрін басты нысанаға ала отырып, қазақ халқының елжандылық сезімінің қайнар көзі неде деген сұраққа жауап іздесек, оны халықтың ежелгі тәрбие тағылымынан, ұлттық салт-дәстүр үрдісінен іздестіруге тура келеді.

Түркі жұртының тарихи жәдігері «Авеста» кітабы

Кезінде Шығыстағы «Авестаның» өлең-жыр арқылы берілуі түркі жұртының табиғатының өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Кітаптағы сақтар мен ғұндардың ерлік, рухани адамгершілік құндылықтары адамзат қауымының негізі екеніне тоқтала отырып, жыр-толғау арқылы өз-өзін намыс отын жандырып, шабыттандыратынын көрсетеді.

Ғалым «Авеста» кітабындағы жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық, әділет пен зұлымдық, шындық пен өтірік, яғни әлемдегі екі күштің арасында мәңгілік күрес жүретіні, ежелдегі табиғи күштің ықпалы, ерлік дәстүріне талдау жасай отырып, тәлімдік мәнін ашып көрсетеді [7, 179-б.]. Әсіресе, Қазақстанның сақ тайпалары андронов мәдениетін жасаушы халықтың «Авестада» айтылатын арий, тур, дах және дайлардың тікелей ұрпақтары болып табылатынын да нақтылай түседі [7, 322-б.].

Ерлік тәрбиесі дегеніміз – ата-бабаларымыздың жауынгерлік дәстүрі негізінде тұлғаның ерік-жігерін, табандылық, батылдық қасиеттерімен бірге ұлттық сана, парыз, намысты қалыптастыра отырып, отансүйгіштікке тәрбиелеу. Бүгінгі күн тұрғысынан алып қарайтын болсақ, егемен еліміздің бейбітшілігі мен бірлігін сақтайтын жас ұрпақтың санасына жастайынан ата-бабаларымыз негізін салған ерлік рухты ендіру [6].

Алтын Орда тұсындағы ерлік дәстүрлерінің сипатталуы

Немат Келімбетов зерттеуінде түркі әдебиетінде ерлік дәстүрінің дамып, қалыптасуының тарихи алғышарттарын айқындағанда түркі тектес халықтардың шығу тегінен бастап, әр кезеңдегі ерлік-жауынгерлік дәстүрінің мазмұнын ашу арқылы түркі халқының патриотизмінің ерекшелігі айқындалған.

Ғалымның еңбегінде қазақ халқының көне заманнан бергі негізгі рухани азығы, таусылмас қазынасы, мәдениеті, философиясы ауыз әдебиеті болып табылатыны, халық ауыз әдебиеті тарихы қилы-қилы заманда сол елді басқарған хандар, ел қорғаған батырлар өмірімен тікелей байланыстылығын көруге болады.

Жауынгерлік замандағы жыр-жоқтаулар, аңыз-әңгімелер – үлкен тәрбиелік мәні бар білім мен өнегенің нағыз қайнар көзі. Тарихи тұлғалардың ерен ерліктерін зерттеген кезде қазақ ауыз әдебиетіне соқпай кету мүмкін емес. Қазақ ауыз әдебиетіндегі ақын-жыраулар шығармасының тәлім-тәрбиелік мәні болуымен қатар, сол кезде өмір сүрген ірі тұлғалардың өзіндік орындарын айқын байқауға болады.

Ұлттық тарих шынайы тұрғыда қайтадан жазылып жатқан кезеңде тарих, педагогика, философия ғылымдары ақын-жыраулар шығармасын негізге алады.

Қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихы өте ерте, қадым замандардан, ежелгі дәуірден басталатыны даусыз. Қазақ халқының ерлік және жауынгерлік дәстүрлері көне дәуірдегі батырлар жырынан бастау алады. Қазақтың батырлар жыры түрік болып бөлінбей, біртұтас тұрған кезден пайда болғанын зерттеулерден аңғаруға болады.

Қазақ эпосы бірнеше ғасырлардан бері жасалып келеді. Оның алғашқы жасалу тарихы қазақ халқының шығу тарихымен байланысты. Қазақ халқының ескідегі Батыс түрік қағандығы (5–7 ғасыр), қыпшақ, оғыз рулары (8–10 ғасыр), Ақ Орда мен Ноғайлы ордасының жұртшылығы, Өзбек хандарының тайпаларына (13–16 ғасыр) кірген рулардан таралады. Қазақтың батырлық жырларының ежелгі ескерткіштері осы тайпалар жөніндегі аңыз-әңгімелермен байланысты.

Халқымыздың асыл қазынасы көне түркі халқына ортақ Орхон ескерткіштері (VII ғ.), «Қорқыт ата кітабы» (VIII ғ.), «Оғыз нама» (IX ғ.) мұраларында адамгершілік асқақ рухтарымен бірге ерлік және жауынгерлік дәстүрлері суреттеледі. Орхон ескерткіштеріндегі тасқа ойылған жазулар – халқымыздың ерлік дәстүріне, қас батырларымыздың ерен ерліктеріне қойылған мәңгілік ескерткіш.

«Қорқыт ата кітабында» туған жерін, елін, өз Отанын сыртқы жаудан қорғау үшін, ажалға бас тігіп, қан майданға шыққан алыптардың ерлігі, жауынгерлік қасиеттері зор шабытпен жырланады. «Қорқыт ата кітабында» жырланған Дәріс ханның көк тәңірі алладан сұрап алған баласы Бұқаш батыр ерлігі. Жырда батыр ерлігімен қатар, ел қорғау, ананың балаға деген сүйіспеншілігін, батырлардың ата-анасына, еліне деген махаббатын айқын байқауға болады. Жырда әдептілік, адамгершілік, кішіпейілділік, ерлік секілді этикалық талаптар қойғанын аңғаруға болады. Ерлік әрбір жігітке қажетті қасиет ретінде беріледі. Қорқыт ата кітабындағы ерекше назар аударатын нәрсе – бала тәрбиесіндегі ежелгі түркі дәстүрі бойынша он беске толған ұлды әскери өнерге баулу. Оны «Қорқыт ата кітабындағы» Қазбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жырдан айқын аңғарамыз. Баласына ерлікті қалыптастыратын қасиеттерді, салт-дәстүрлерді меңгертпегеніне әке өкініш білдіреді. «Қорқыт ата кітабындағы» Бұқаш батырдың анасы, Қазанбектің әйелі Бөрте қатын ерлігі,

Қазанбек батыр анасы Шашақтының ар-намасы үшін ұлы мен әйелін жау тұтқынында қалдыруы анасына деген құрмет белгісін көрсетеді.

«Оғызнама» жырында негізінен Оғыз батырдың қан майдандағы ерлік істері мадақталады. Шығарманың негізгі идеясы – елді ауызбірлікке, ерлікке, адамгершілікке үндеу, халықты сыртқы жауға күреске шақыру. Оғыз түркі халқының тендесі жоқ батыры, өз елінің қамқоршысы ретінде бейнеленеді.

Әл-Фараби мұрасының зерделенуі

Н. Келімбетов әл-Фарабидің мұраларындағы рухани ғибраттары «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандықтың інжу маржаны», т.б. еңбектерінің мазмұнына талдай жасай отырып, оның ғұламалығын, оның әр еңбегінің пәлсапалық идеясын айқындайды.

«Қайрымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты философиялық трактатында айтылатын «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» жайында ұғым тұжырымдары Абайдың «Он жетінші сөзінде» және бірқатар өлеңдерінде өзінің логикалық жалғасын тапқан [4, 410-б.].

Ғалым Абай мұрасы түркі даналықтарын зерделеген, жүйелі түрде өткені мен бүгінін сабақтастыра отырып, болашақ ұрпақ үшін тәрбиелік маңызын ашып береді.

Қожа Ахмет Йассауидің «Мират-ул Қулуб» (Көңілдің айнасы) атты еңбегінде шарифат, тарихат, хақимат деген ұғымдарының мәні мен мазмұны ашылған. Сопылық дүниетанымда адамгершілік дегеніміздің өзі – ең алдымен өзін емес, өзгені ойлау, яғни бүкіл қоғамның қамын ойлау, қоғам үшін жанпидалық көрсету дегенді білдіреді. Ғалым бұл жерде абайтанушы М. Мырзахметовтың «Абай мен Йассауи арасындағы қарым-қатынасты терең танып анықтауда жауанмәрттілікті, теологиялық танымдағы пенделіктің кәмалаттығын танып білу алғы шарт ретінде қойылады...», – деп жомарт, дарқан, ер жүрек тұлға қалыптастыру екенін басты нысана етіп, толық адам үлгісін сабақтастықта береді [4, 303-б., 272-б.].

Абай «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңінде Ахмет Йассауидің мораль философиясындағы құдайды танып білу, имандылық, ораза, қажылық, т.б. мұсылман дінінің негізгі қағида шарттарын, парыз-қарыздарын зор білгірлікпен жырлайды, – деп тоқтала отырып, Абайдың «имани гүл» (үш сүю), жәуанмәрттілік», «толық адам» сияқты аса күрделі гуманистік ойлары Йассауи философиясынан туындап жатады деп атап көрсетеді [4, 300-б.].

Жүсіп Баласағұнның «адамның адамнан айырмасы өте көп, бірақ ең басты айырмасы – білім болып табылады», – деген тұжырымы мен Абайдың «тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерімен озбақ. Онан да басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» тұжырымынан қос ғұлама идеясының сабақтастығын нақтылай білді.

Немат Келімбетов және ұлы Абай мұрасы

Абай мұрасын жоғары деңгейде зерттеген және оның тұлғалық қасиеттерін бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне толыққанды ендіре білген ғалым. Кез келген түркілердің тарихын зерделегенде ғалым Абай мұрасымен салыстыра отырып береді. «Бабыр-наме» еңбектерін зерделей отырып, аталған еңбек ұлы Абайдың негізгі философиялық тұғырнамасы болғанын атап көрсетеді. «Абай оқуындағы ұлы туынды «Бабыр-наме» қазіргі ұрпақты да осындай сыры мен қызығы мол рухани қазыналар көзіне апармақ», – деп Абай оқып зор мән бере қараған «Бабыр-наменің» айтуындағы кейбір тарихи оқиғалардың қатпар қыртыстарын ашып, көне сырларына бойлай бастасақ-ақ, туған халқымыздың бастан кешкен тарихи оқиғалар желісіндегі рухани бұлқыныстарының жарқын жолын көрсетеді [4, 394-б., 272-б.; 8].

Ғалымның қазақтың пайда болуы туралы идеясы Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» пайымдаулары – халқымыздың тарихын ғылыми негізге келтірген алғашқы қадамдардың бірі. Абай шығармалары туған елінің, жерінің тарихын зерттеп, оны жете түсінуді уағыздайды. Абай өзінің отыз тоғызыншы қара сөзінде: «Енді жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі мінезін өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай, біз де ел қатарына қарай кірер едік», – деп жазады. Абай аталған қара сөзінде – арлылық, намыстық, табандылық – тәрбиенің жемісі дейді. Адамның ең ұлы сезімін азаматтық парызын орындау үшін жоғарыда аты аталған мінезді игеру керек екенін Абай атап көрсетеді. Абай шығармаларынан қазақ халқының өзіндік ішкі құрылымын және өзіндік қасиетінің бітімін көреміз. Абай өмір сүрген заман Қазақстанда патшалық отарлау саясатының кезеңі еді.

Абай шығармаларын зерделеп қарайтын болсақ, жастарды ерлік рухта, отансүйшілікке баулып, ар-намысын, ождан, адамгершілік қасиет үшін күресуге, оны бірте-бірте жастар бойына сіңірудегі халықтық педагогиканың негізгі қағидаларымен кездесеміз.

Абай шығармаларының негізгі түйіні – адам бойындағы негізгі қасиеттер: ерік-жігер, қайрат, ақыл, жүректіліктің бір-біріне қатынасы, байланысы арқылы «толық адамды» қалыптастыру», – екені Н. Келімбетов еңбектерінің негізгі кредосы деп бағалауға болады [8].

Қазақ халқының тарихи даму үрдісіне ғылыми-педагогикалық тұрғыда талдау жасайтын болсақ, қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасу кезеңі Түрік қағанаты тұсынан бастап ешкіммен салыстыруға келмейтін жоғары патриоттық рухта дамығанын ғылыми-зерттеу көздерінен айқын аңғарамыз. Халқымыздың менталитетіне тән жауынгерлік және ерлік, тәлім-тәрбиелік мұрасының тарихы өткен ғасырлар қойнауынан басталады. Халықтың жоғалып кету қаупі бір сәт толастамаған сол кездерде де күнделікті іс-әрекеті, тұрмыс салты елін, жерін, арын қорғауға бағытталған.

Осындай көне тарихымен, рухани мұраларымен атадан балаға мирас болып келген тарихи өлкенің ешкімге ұқсамайтын, ешкіммен салыстыруға болмайтын философиялық ойлардың дамып, қалыптасқанын тарихи мұраларға талдау жасағанда айқын аңғарамыз.

Бұл еңбек туралы халықтың талай ғасырларды тамсандырған даналығы, шешендік сөздері мен ақындықты да, ойшылдықты айнытпай танытып келген қанатты, тапқыр сөздері, мақал-мәтел, жыр-толғамдары осындай құнарлы топырақтан желі тартып, өркені өскеніне еш күмән-күдік қалмайды. Ал, сол бір оныншы ғасырдағы ұлы кітаптың әр сөзінің ой-толғамының жиырмасыншы ғасырға беріге, болашаққа тамыр жіберіп, тілге емес санаға, жүрекке сіңуінің өзі – қасиеттілік.

Немат Келімбетов ғұламалардың ғибраттық мұраларын зерттей және зерделей отырып, өзінің бойындағы даралық пен даналықты та бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне пайдалана білген жаны таза, рухы жоғары ғұлама тұлға мәртебесінде қазақ еліне өшпес мұра қалдырды.

Ғалымның еңбектерін педагогика ғылымы тұрғысында саралағанда Ж.Ж. Наурызбайдың адамгершілік құндылықтары қалыптасқан зиялы, мәдениетті тұлғаны қалыптастыру үшін анықталған тілдік сана, тарихи сана, географиялық сана, көркемдік сана ұғымдары жан-жақты сараланып беріледі [9–10]. Профессор Ж.Ж. Наурызбайдың «ұлттық ой-сана, этностың мыңдаған жылдық аңыз-әпсанасы бейне-белгілері, наным-сенімдері халықтың тарихын білу арқылы ерекшеленеді. Тарихи сананы қалыптастыру – тарихи танымның дұрыс қалыптасуына тәуелді», – деп атап көрсетуіне сәйкес Н. Келімбетов мұралары тарихи сананы қалыптастыру арқылы тарихи танымды жетілдіруге үлкен ықпал етеді.

Расында да, Н. Келімбетов зерттеген түркі тектес халықтардың тарихи-әдеби мұрасы ұлы ойшыл Ш. Уәлихановтың «Далалық, олардың тұрғыны – қазақ өзінің моральдық қасиеті, ақыл-ой қабілеті жөнінен отырықшы татар немесе түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр... Осынау дала қазақтарының ақынжанды болып келетіні, ой-қиялының жүйрік

болып бітетіні мұңсыз-қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болу керек немесе ұдайы ашық аспан астында, шет-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді Тәңірі тұтқандықтан да болар», – деуі түркі жұртының көшпелі тіршілігінің, табиғаттың ықпалының мол екенінің сабақтастығын көреміз [11].

Халқымыздың руханилығын олардың шығармаларынан айқын байқаймыз. Біздің көне мұрамыз көбіне ауызша тұрғыда жалғасып отырған. Ақын-жыраулардың, би-шешендердің мұралары тұнып тұрған тарихнама деуге болады. Бұл тұрғыда этнограф-ғалым А. Сейдімбек «Қазақтың шежірешілдігін, дәлірек айтсақ, қазақтың тарихшылығын ұлттық қасиет деуге болады» деп атап көрсеткендей, «қазақ халқының шежірешілдігін, тарихи санасының сергектігін, ең алдымен, оның ұзақ ғасырлар аясында көшпелі өмір салтында болуымен» сабақтастырған жөн. «...көшпелілер қоғамы үшін ғасырлар сынынан өткен салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының сол қоғам өмірін реттеуде, үйлестіруде ұлы міндет атқарғандығы. Түптеп келгенде, кез келген қоғамның, кез келген ұлттың мәдени-рухани өресі салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың орнықтылығымен өлшенуге тиіс» [12–13].

Осындай көне тарихымен, рухани мұраларымен атадан балаға мирас болып келген тарихи өлкеде ешкімге ұқсамайтын, ешкіммен салыстыруға болмайтын философиялық ойлардың дамып, қалыптасқанын тарихи мұраларға талдау жасағанда айқын аңғарамыз.

Ғалымның жоғары оқу орындары студенттеріне арналған «Ежелгі дәуір әдебиеті» оқулығы қазақ әдебиетінің сан ғасырлық мұрасын танып білу арқылы тұлғаның рухани кемелденуіне, зиялы әлеуметтік органы қалыптастыруға негіз болады. Тәңірлік дәуір әдебиетінен бастай отырып, ислам дәуір әдебиеті, Алтын Орда дәуір әдебиеті, тарихи шежіре және көркемдік дәстүрлерді сан ғасырлық даму тарихын жалғастыра отырып бүгінгі ұрпаққа сабақтастықта ұсынады.

Әкенің балаға өсиеті

Адамзат қоғамындағы дүниедегі ең бірінші құндылық – адам. Ал ата-ана үшін аса құндылық бауыр еті – баласы. Ғалымның «Ұлыма хат» атты эссесі әкенің ұлына деген ұлы махаббаты мен мейірімділігі арқылы бүкіл адамзат баласына деген сүйіспеншілікті, ұлтымыздың ең нәзік буындары отбасындағы рухани дүниені көреміз [14].

Аталған еңбек бүгінгі отбасын қалыптастыруға байланысты пайдаланатын негізгі тәрбие құралы болып табылады. Ғалымның ұлына жазған ғибраттарында «адамға бір рет қана берілетін мына ғажайып өмірдің қадір қасиетін бүгінгі жастар терең түсіне білсе екен деген ой ғой», – деп бастай отырып, мен шықпаған асқар шыңдарға сен шықсаң, ұлтымызға мен жасай алмаған жақсылықтарды сен жасасаң, мен жүзе алмай қалған өмір мухитында сен жүзсең, екі дүниеде де арманым болмас еді, – деген ұлы сөздерімен бірге «сенің ақыл-парасатыңа сенем. Ұлтымыздың дарынды екенін таныта алатыныңа иланам», – деген сенімді ғибраты ұлының да және талай жастардың талантын ашуға себеп болғанына және болатынына сөз жоқ.

«Ұлым менің! Сен маған жазған хатыңда өзіңді ұлтымыздың сан ғасырлық рухани тарихы қатты қызықтыратыны туралы жазған едің. Иә, сан ғасыр бойы ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздік алу бақыты бүгінгі ұрпаққа бұйырған екен», – дей келе, ғалым ұлына қазақ елінің мәңгілік ел деңгейіне жету үдерісін саралайды.

Ғалым ұлына жазған хатында еліміздің егемендік алуы – әрбір қазақтың өміріндегі ең басты, ең негізгі оқиға екеніне аса мән береді. Сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздік алу бақыты бүгінгі ұрпаққа бұйырған екен. Бұдан он үш ғасырдай бұрын Түрік қағанатын құрып, аспан түстес көк байрағын желбіреткен батыр бабаларымыздың рухы қайта тірілгендей болды ғой. Тарихта «көк түркілер» деп аталып, кезінде күдіретті Күнге ғана табынған сол данышпан бабалардың көк байрағы қазақ жерінде қайта аспанға

көтерілді. ...егемендіктің киелі қасиетін толық түсіну үшін қазақ елінің ресми тарихын емес, рухани тарихын да жақсы білу керек».

Ғалымның негізгі кредосы – рухы мықты зиялы ұрпақты тәрбиелеу арқылы мөп-мөлдір рухани әлемді қалыптастыру. Өз әкесінің бүркіт туралы айтқан аңыз-хикаясын хатта жазуы да, ұлының да өмір аспанында өз қанатымен ұша алатын қыран құс екенін көрсете білуіне нұсқайды.

Бүркіт көп өмір сүреді. Бірақ ол өзінің ұзақ өмірінде ұяда жатқан әр балапанын небәрі бір рет қана ұшырып үйретеді. Бүркіт балапанын тістеп, көзжетпес биік аспан тұңғиығына самғап ұшып шығып, балапанын төмен қаратып лақтырып жібереді. Қыран шексіз аспан әлемінде өз күш-қуатымен бірден самғап, қыран екенін тек өз қайратымен, ерік-жігерімен ғана дәлелдей алуы керек екен. Міне, ғалым ұрпақ тәрбиесіне қыран құсты мысалға келтіре отырып, өз бетінше өмір сүруді балапан кезінен бастау алатынын нақтылайды.

«Ұлым менің! Сен өз хатыңда досым көп деп жазыпсың. Оған, әрине мен де қуаныштымын», – дей келе, адам бойындағы қуаныш, қайғы, күдік сезімдерін сыртқа шығарып жіберудің доспен сырласудан басқа тәсілі де, дәрісі де, мүмкіндігі де жоқ екені, мұндай дәріні әлі ешкім іздеп таппағанын түсіндіреді.

Достық сенімі ешнәрсемен санаспайды. Достықтың үйреншікті ақыл-ойға, сана-сезімге үйлесе бермейтін өзіндік ішкі заңдылықтары бар. «Достың қолы ғана жүрекке қадалған тікенді алып тастай алады», – деген Гельвецийдің дана сөзін ұсына отырып, достықтың жүрек сырларын атқаруға қажетті, яғни сезімге қатысты жақтарын түсіндіреді. Шынайы достық рух пен қалтықсыз сенімге ғана негізделеді. Егер тәңір біреуді жарылқайын десе, оған алдымен жақсы дос тауып беретін шығар. Өйткені өзін жақсы достары қоршаған адам ғана өмір жолында белгілі бір белестерге көтеріле алады [14, 287-б.].

«Ұлыма хатта» автор ұланғайыр Қыпшақ даласын кезінде әлемге танытқан ғұлама, ойшыл, данышпан бабаларымыздың мұраларын бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне тәрбие құралы, үлгі ретінде ұсына білген ғалым.

Ғалым түркі елінің ғұламаларының еңбектеріндегі тәрбиелік мәселелердегі рухани адамгершілік қағидаттарды саралады. Еңбектерінің мазмұнындағы «АР» кодексін жинақтай білді. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының басты идеясын тұлға бойындағы ақыл-парасат, қанағат-ынсап, әділдік, ниеті түзу, кең пейіл, терең ойлы, дана, жан-жақты білім, көреген көсем, білгір шешен, мейірімділікті бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне негізгі қағидат ретінде ұсынады.

Ғалымның қадым замандарда ғұмыр кешкен батыр бабаларымыздың ақыл парасаты, әлемді таңқалдырған артына қалдырған ғұламалардың мұралары туралы ой-пікірлері ұлтымыздың рухани тарихының алтын қоры болып табылады.

Қорытындылай келе, қайсар жанның биік рухы, қайтпас күш-жігері, өмірге деген құштарлығы арқылы жеңіске жетуі, ерлік пен даналықты суреттеген еңбектері бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қажетті асыл мұра деп қабылдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тарихи тұлғалар. Танымдық көпшілік басылым. – Алматы: Алматыкітап, 2008. – 376 б.
2. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 215 б.
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
4. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.
5. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.
6. Иманбаева С.Т. Патриоттық тәрбие берудің теориясы мен әдістемесі: монография. – Алматы: «ОНОН», 2017. – 350 б.
7. Заратуштра «Авеста» / Ауд. Стеблин-Каменский И.М. – М., 1993.

8. Абай. Қара сөздер. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
9. Наурызбай Ж.Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 190 б.
10. Наурызбай Ж.Ж. Этнокультурное образование. – Алматы: Ғылым, 1994.
11. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
12. Тарақты Ақселеу. Ұлы дала тарихына шолу // Ана тілі газеті. 3 шілде 1992 ж. – Б. 7.
13. Тарақты Ақселеу. Қазақ әлемі. – Алматы: Білім, 1998. – 155 б.
14. Келімбаев Н. Үміт үзгім келмейді: Хикаят-монолог. Эссе. Көп томды шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Раритет. 2013. – 288 б.
15. Келімбаев Н. Қариялар. Көп томды шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Раритет. 2013. – 336 б.
16. Келімбаев Н. Күншілдік. Сұхбат-диалог. Көп томды шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Раритет, 2013. – 288 б.
17. Келімбаев Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркем дәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.

REFERENCES

1. Tarihi tulğalar. Tanymdyq kópshilik basylym. – Almaty: Almatykitap, 2008. – 376 b. [in Kazakh]
2. Kelimbetov N. Qazaq ádebiyatiniń ejelgi dáýiri. – Almaty: Mektep, 1986. – 215 b. [in Kazakh]
3. Kelimbetov N. Ejelgi dáýir ádebieti. – Almaty: Atamura, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
4. Kelimbetov N. Túrki halyqtarynyń ejelgi ádebi jádigerlikleri. – Almaty: Raritet, 2011. – 432 b. [in Kazakh]
5. Kelimbetov N. Ejelgi ádebi jádigerlikter. – Astana: Foliant, 2004. – 480 b. [in Kazakh]
6. Imanbaeva S.T. Patriottyq tárбие berýdiń teoriyası men ádistemesi: monografiya. – Almaty: «ONON», 2017. – 350 b. [in Kazakh]
7. Zaratýshtra «Avesta» / Aýd. Steblin-Kamenski I.M. – M., 1993. [in Russian]
8. Abai. Qara sózder. – Almaty: El, 1993. – 272 b. [in Kazakh]
9. Naýryzbaı J.J. Ulıtyq mekteptiń uly muraty. – Almaty: Ana tili, 1995. – 190 b. [in Kazakh]
10. Naýryzbaı J.J. Etnokýltýrnoe obrazovanie. – Almaty: Gylym, 1994. [in Russian]
11. Ýalıhanov Sh. Tańdamaly shyğarmalary. – Almaty: Jazýshy, 1985. – 560 b. [in Kazakh]
12. Taraqty Aqseleý. Uly dala tarihyına sholý // Ana tili gazeti. 3 shilde 1992 j. – B. 7. [in Kazakh]
13. Taraqty Aqseleý. Qazaq álemi. – Almaty: Bilim, 1998. – 155 b. [in Kazakh]
14. Kelimbetov N. Úmit úzgim kelmeidi: Hikayat-monolog. Esse. Kóp tomdy shyğarmalar jınaғы. 1-tom. – Almaty: Raritet. 2013. – 288 b. [in Kazakh]
15. Kelimbetov N. Qarıalar. Kóp tomdy shyğarmalar jınaғы. 2-tom. – Almaty: Raritet. 2013. – 336 b. [in Kazakh]
16. Kelimbetov N. Kúnshildik. Suhbat-dialog. Kóp tomdy shyğarmalar jınaғы. 3-tom. – Almaty: Raritet, 2013. – 288 b. [in Kazakh]
17. Kelimbetov N. Qazaq ádebieti bastaýlary (Kórkem dástúr jalğastyғы). Zertteý. – Almaty: Ana tili, 1998. – 256 b. [in Kazakh]